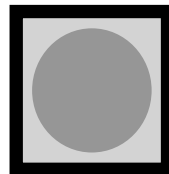

- 16 Treći program
Broj 165, ZIMA 2015
Naučna kritika
UDK 1(091) Savić M.:141.32

PREDRAG KRSTIĆ*

SAVIĆEVA REKONSTRUKCIJA PROSVETITELJSTVA

Sa istinskom strašću, Mile Savić je detektovao i izučavao svu složenost koja karakteriše mišljenje prosvetiteljstva i mišljenje o prosvetiteljstvu u protekla tri veka, naročito se koncentrišući na savremene kontroverze. Bio je zaokupljen neobičnom sudbinom prosvetiteljstva da su ga od nastanka pratile veoma oprečne ocene: istovremeno je proglašavano odgovornim i za individualizam i za totalitarizam, i za bezvoljni nihilizam i za inauguraciju logosa imperijalne dominacije i eksploatacije, i za ideološko modelovanje liberalnog društva i za politički eskapizam, i da je svojim metanaracijama izvor svakojake univerzalizujuće diskriminacije i da mu manjka bilo kakav neinstrumentalni princip, i da ljude čini anestetiziranim i podložnim manipulaciji i da od njih pravi egocentričke atome, i da oni postaju moralno indiferentni i da se neopravdano smatraju moralno superiornim; isto kao što je i „slavljeno kao vesnik novog i ujedno boljeg doba, ključni činilac modernosti kojoj se pripisuje sveukupan pa i moralni napredak” (Savić 2006c: 11–12; upor. Savić 2010: 11–12, 6–7). Uvidevši na taj način da je sam pojam prosvetiteljstva ne samo „razuđen, neusaглаšen, čak protivrečan” nego i da zbog svog „neizbežnog retoričko-polemickog naboja” postaje u tolikoj meri složen, nepregledan i nerazgovetan da se suočava sa opasnošću da izgubi svako upotrebljivo značenje, Savić je nastojao da u tu očitu zbrku (pod)razumevanja unese preko potrebna razjašnjenja i konceptima podari smisao.

Pri tome, to nije činio da bi se oprostio sa, izgledalo je, bezobalnim i utoliko sumnjivim i neoperativnim pojmom prosvetiteljstva, kao

---

* Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu.

krstic@instifdt.bg.ac.rs

što je to uradio nemali broj njegovih novijih tumača: radije je insistirao na onom njegovom minimalnom odredbenom principu koji ga instalira ne kao „filozofsko ili političko načelo”, već kao, doduše, nejednoznačan i vazda kontekstualizovan, ali ipak prepoznatljiv i kontinuiran kritički „stav” prema „društvenoj stvarnosti” (Savić 2006c: 24). Takođe, to nikako nije činio da bi zaključio raspravu o prosvetiteljstvu i odsvirao kraj partije, već, naprotiv, da bi vlastitim doprinosom tek omogućio racionalan i odgovoran disput o njemu: „Hoću, naime, da istaknem da u samom prosvetiteljstvu i njegovim naknadnim interpretacijama mora postojati nešto što dozvoljava i podstiče njegovo problematizovanje” (Savić 2010: 9).

Među drugim stvarima, Mile Savić je tako zadužio filozofsko nasleđe Srbije polaganjem osnova za razborito izučavanje prosvetiteljstva, ili, možda bi se njemu više svidelo, za svojevrsne studije prosvetljenosti ili čak studije racionalnosti. Kao nenadmašni urednik u doslovnom značenju te reči, on je, naime, uveo red i u elementarne filozofske operatore koje, za razliku od većina drugih jezika koji se dovijaju uvođenjem određenog člana i velikog početnog slova, srpski jezik u svom fondu već poseduje, da bi označio jednu temeljnu i dalekosežnu distinkciju. Prema Savićevom predlogu, „prosveteljenošću” (bila ona klasična grčka, hrišćanska, osamnaestovekovna ili postprosvetiteljska) valja imenovati prvenstveno onaj normativni smisao opšteg i permanentnog „procesa samorefleksivnog razumevanja stvarnosti i usavršavanja pogrešivog znanja”, a „prosvetiteljstvo” bi trebalo koristiti u onom više deskriptivnom značenju „posebnog istorijskog perioda u razvoju ovog procesa koji se odnosi na XVIII vek u različitim evropskim zemljama” (Savić 2006a: 65–66; 60). To ne samo elegantnije nego i preciznije rešenje od onih koja su se dosad nalazila u upotrebi – razlikovanja prosvetiteljstva u širem i užem značenju ili istorijskog prosvetiteljstva i opšteg pojma prosvetiteljstva – od tada je uputno, ako ne i obavezujuće, i za svako njegovo buduće izučavanje.

Iz tog razlaganja sledilo je jedno heuristički možda još dragocenije: „Na osnovu toga, uzimam da pojam prosvetljenosti ima prvenstveno normativni smisao, dok pojam prosvetiteljstva upotrebljavam više u deskriptivnom značenju” (Savić 2010: 61). U haosu interpretacija „fenomena prosvetiteljstva” Savić, naime, nalazi da su se razvile dve vrste objašnjenja: „deskriptivističko” i „normativističko”. Dok prvo nastoji da istorijskom rekonstrukcijom smisao pojma pronađe u konkretnom sadržaju prosvetiteljskih učenja i društveno-istorijskom kontekstu u kome se ona pojavljuju, drugo pokušava filozofski da locira ono „objedinjujuće načelo” oko kojeg bi se mogli složiti i njegovi sledbenici, kritičari i protivnici (Savić

- 18 2010: 12–13). Nijansiranost izlaganja, međutim, tek predstoji: s puno osećaja za detalj, uverljivo se pokazuje da i jedan i drugi pristup dolaze do istog, nimalo ohrabrujućeg rezultata ukoliko se očekivalo definitivno rešenje problema prosvetiteljstva, ali do rezultata koji svedoči o veoma inspirativnoj putanji koja iskušava njegove orijentire i granice.

Mile Savić pronicljivo zapaža da „normativno-filozofski pojam” onog istorijskog prosvetiteljstva konstruišu kao stereotip njegovi kritičari i protivnici – kasnije, takođe, stereotipski svrstani u protivprosvetitelje – pod presudnim uticajem pozne Hegelove filozofije i da on dominira sve do polovine XX veka (Savić 2006b: 165, 169). Prosvetiteljstvo je tu identifikovano pre svega sa jednom „jednostranom, negativnom, analitičkom koncepcijom razuma”, a njegova kritika je u tom registru značila prvenstveno „negativnu, odnosno radikalnu kritiku, u smislu prevazilaženja ili odbacivanja tradicije skoro u svakom pogledu”, kritiku koja pretila da će u praktičnoj sferi prerasti u „društveni i moralni nihilizam” (Savić 2006a: 66–67). Odatle proishodi Savićevo odmereno zalaganje za jedno brižljivo i uravnoteženo razmatranje opšteg istorijsko-filozofskog fenomena prosvetiteljstva, koje bi podjednako pažnje posvetilo „i negativnom – kritičkom, kao i pozitivnom – ’konstruktivnom’ momentu”, i njegovoj „negativno-kritičkoj strani”, kao i onoj „konstruktivno-dogmatskoj” – kao onim njegovim jednako „konstitutivnim elementima” bez kojih bi i određenje pojma i objašnjenje uticaja prosvetiteljstva bilo krnje ili krivotvoreno (Savić 2006a: 68; upor. Savić 2006c; Savić 2006b). U tom smislu on zagovara „odbranu normativnog smisla prosvetiteljstva”, ali tek ukoliko ona podrazumeva „rehabilitaciju obuhvatnije koncepcije prosvetiteljstva od prosvetiteljske”, koncepciju koja „ne odbacuje, nego obnavlja klasično filozofsko i kulturno nasleđe bez kojeg je nemoguće shvatiti njegov kulturno-istorijski smisao” (Savić 2006a: 80). U protivnom, i sam pojam prosvetiteljstva zaista postaje ne samo konstrukt nego sve više i prokazani fantazam koji se koristi bez jasnih semantičkih pravila.

S druge strane, i istorijska istraživanja su dovela u pitanje ili odbacila bilo kakvo „jedinstveno prosvetiteljsko načelo”, bilo kakav „nedvosmisleni sadržaj pojma prosvetiteljstva”. Takvu subverziju ili diverziju nekad homogenog i samorazumljivog „prosvetiteljstva” ona su preduzela za račun eventualnih „porodičnih sličnosti njegovih različitih oblika koji se u posebnim društvenim kontekstima odvijaju na osobene načine, i u zavisnosti od tog konteksta imaju nejednak društveni, kulturni i istorijski značaj”, za račun sagledavanja prosvetiteljstva kao „u samome sebi složnog sklopa raznorodnih diskursa”, čije je naknadno izvedeno jedinstvo konstrukcija vremena koja će nastupiti. Na taj način, međutim, ona su se

vratila „potrebi za njegovom sintetičkom interpretacijom, što se upravo htelo izbeći odbacivanjem normativnog pristupa” (Savić 2010: 13–14).

Istraživanja konkretnih tekstova, ličnosti, ustanova, svakodnevnih praksi i društvenog konteksta istorijskog pristupa prosvetiteljstvu nisu, drugim rečima, ishodovala „nalaženjem pojma prosvetiteljstva koji bi više odgovarao istorijskim činjenicama od prethodno odbačenog normativno-filozofskog ’konstrukta’”, već su stvar učinila još upitnijom suočavajući nas sa mogućnošću da (pre svega programski) jedinstveno prosvetiteljstvo i jeste bilo samo umišljanje i da uopšte nikada i nije postojalo, osim kao naknadna interpretacija (Savić 2010: 19; upor. Savić 2010: 20–28). Rezultat istorijskog pristupa prosvetiteljstvu je tako bio značajan ali nedovoljan: razlaganje „identiteta prosvetiteljstva, što je nužno povezano sa razlaganjem identiteta ’Evrope’, evropske i univerzalne istorije”, i upokojavanje „prosvetiteljstva” kao „jedinственог deskriptivnog pojma”, ali ne i kao „normativnog, odnosno filozofskog pojma”. Sa različitim pretpostavkama i motivima, istorijski pristup se, ipak, zaključio u istom domišljanju o pojmu prosvetiteljstva kao i filozofska kritika: i pod jednom i pod drugom lupom, on je „postao tako neodređen i proizvoljan da je doveden do besmisla” (Savić 2010: 30–32).

Novije diskusije o prosvetiteljstvu baštine ovo nasleđe u svoj njegovoj paradoksalnosti i polemičnosti:

Oni koji najuverljivije govore o prosvetiteljstvu kao jedinstvenom projektu jesu njegovi protivnici, koji u stvari kritikuju sopstveni konstrukt. Istraživači koji su naklonjeni prosvetiteljstvu i proučavaju njegovu istorijsku stvarnost sve više dovode u pitanje prosvetiteljstvo kao jedinstvenu pojavu i pojam (Savić 2010: 51).

Zajednička im je, ipak, ukazuje Savić, „ocena da je ono ključni moment u krizi evropske svesti i civilizacije”, kao i sud da je ono imalo izvesni „samorazarajući” karakter i zaključilo se u obnavljanju etničke i religiozne isključivosti ili se okončalo u uspostavljanju različitih oblika totalitarizma (Savić 2010: 52–53). Ili se nije još zaključilo, ili nije iskoristilo sve svoje potencijale, osim možda kao devijacije i ekstremizme, pa projekt valja dovršiti ili dovršavati? O tome se, zapravo, vodio poslednji filozofski spor oko prosvetiteljstva.

Sugerišući da je taj „normativno-filozofski pogled na jedinstveno prosvetiteljstvo možda brzo i lako odbačen”, Savić nastupa naporedo sa recentnim evropskim i svetskim akademskim disputom oko prosvetiteljstva i upisuje se u njegov vidokrug i delokrug. On ukazuje da je „pomeranjem pažnje sa ideja prosvetiteljstva na istorijsku građu mnogo teže

- 20 odbraniti identitet prosvetiteljstva kao istorijske pojave”, da ono što ga čini „jedinstvenom istorijskom pojavom” nije moguće izvesti iz „neograničene raznorodnosti istorijske građe”, nego tek iz onoga što tu građu „prožima na osoben način”, iz „određene vrste delatnosti, ili procesa”, upravo iz one „prosvেćenosti kao filozofsko-teorijske refleksije koja je u obliku 'kritike kojoj se sve mora izložiti' (Kant) ispitivala domet i granice ljudskog razuma sa manje ili više svesti o njima”:

U tom smislu, prosvetiteljstvo kao istorijska pojava može se razumeti kao osoben oblik prosvеćenosti, a prosvetiteljska epoha kao epoha u kojoj je struja prosvеćenosti samo jedan od stvarnih istorijskih tokova koji se sustiču, sukobljavaju, prepliću i prelamaju u XVIII veku (Savić 2010: 34–35).

Prema ovim diferenciranim uvidima, postoje, dakle, i druge, „različite koncepcije prosvеćenosti, a samim tim i različite koncepcije racionalnosti”, od kojih bi i ona „protivprosvetiteljska” bila jednako „prosvеćena” i legitimna (Savić 2010: 36; upor. Savić 2010: 61–64):

Prosvеćenost nije isključiva svojina prosvetiteljstva. Ona je pojam koji daje normativni smisao različitim vrstama, kako prosvetiteljstva, tako i protivprosvetiteljstva, u meri u kojoj ih ta ideja prožima, i u zavisnosti od toga koliko je sadržajno bogata i pojmovno obuhvatna koncepcija racionalnosti na kojoj se ona zasniva. [...] Uzevši to u obzir, sukob prosvetiteljstva i protivprosvetiteljstva mogao bi da se razume i kao borba za osvajanje isključivog prava na prosvеćenost (Savić 2010: 65–66; detaljnije videti Savić 2010: 67–72).

Pošavši od razlikovanja normativnog smisla prosvеćenosti i deskriptivnog značenja prosvetiteljstva, Savić tako dospeva do ukazivanja da su zamislivi svi kombinatorno mogući sklopovi: „prosvеćeno prosvetiteljstvo, prosvеćeno protivprosvetiteljstvo, neprosvеćeno protivprosvetiteljstvo, ali i neprosvеćeno prosvetiteljstvo”, a da je za onu prosvetiteljsku prosvеćenost koja je pretila da uzurpira čitav prostor prosvеćivanja rezervisan tek „jedan momenat” u njegovoj „obuhvatnijoj dijalektici”, pa i to tek ukoliko je verna onom svom vlastitom pojmu prema kojem poseduje „izričit refleksivni odnos prema sopstvenoj dogmatici” (Savić 2010: 73).

Ali nije reč samo o tom inkluzivnom razumevanju prosvеćenosti, za razliku od prosvetiteljstva i njegovih oponenta, nego i o udaranju u srce problema s kojima se, možda, suočava svako mapiranje prosvetiteljstva i, možda, ne samo prosvetiteljstva: „U svakom slučaju, izgleda da u svim menama odgovora na pitanje šta je prosvetiteljstvo, ostaje kao zajednički imenilac slobodna i javna upotreba ljudskog raz/uma, a od odgovora na pitanje šta je ljudski raz/um, i sa njim nužno povezani pojam racionalnosti, zavisi i odgovor na prvo pitanje – šta je prosvetiteljstvo?” (Savić

2010: 42). A taj odgovor nikako nije značajan samo zbog arhiviranja u filozofske i naučne pretince. Pitanje koje je živo i danas kao što je bilo pre bezmalo dva i po veka kada su ga postavljali *Aufkläreri*, pitanje prirode, karaktera, smisla i dometa prosvetćivanja, uostalom, sasvim u skladu već s njihovom pretenzijom, odlučuje o nečem mnogo višem od puke disciplinarne akuratnosti.

U prvom činu praktične drame prosvetćenosti, koja se i dalje nejednoznačno interpretira, „obećanje sreće” prosvetiteljstva, odnosno ostvarenje ideja prosvetitelja, vezivano je za Francusku revoluciju (upor. Savić 2010: 46–47, 54–55, 75). Njeni autentični ili krivotvoreni učinci su već naznačili aktuelnost pitanja prosvetćenosti:

Ako je prosvetiteljstvo bilo shvaćeno kao pravac u razvoju moderne civilizacije čije je značenje povezivano sa idejom prevazilaženja dogmatske tradicije pomoću slobodne, samostalne upotrebe raz/uma, njegova uprošćena tumačenja vratila su u igru popularizaciju i propagiranje nove dogmatike, sada – pod velom moralizovane politike, negativne utopijske kritike i pseudo-naučnog duha (Savić 2010: 49).

Da li je reč, prema tome, o plemenitim idejama čiji je usud ili tek mogućnost da se ispunjenjem premetnu u vlastitu suprotnost?

Savićev odgovor upućuje na određeni preobražaj učenja „visokog prosvetiteljstva” koje su dograbili njegovi „radikalni propagatori” i pretvorili ga u „neprosvećenu obrazovanost” i politički ekstremizam, na neizbežno uprošćavanje koncepcije prosvetiteljstva, sledstveno, i na ograničavanje smisla prosvetćenosti, prevashodno u revolucionarne svrhe, na „ekstremnu popularizaciju prosvetiteljskih ideja” koja se realizuje kao:

precenjivanje sopstvene dogmatike i potcenjivanje vrednosti koje ona nije u stanju da razume [...] Stoga faktički oblici prosvetiteljstva nisu puka posledica krivotvorenja „izvornog” stanovišta koje u krajnjoj tački izopačenja gubi bilo kakvu vezu sa izvorom, nego predstavljaju stvarno mogućnu praktično-istorijsku deklinaciju jednog složenog i višeznačnog stanovišta kakvo je bilo prosvetiteljstvo (Savić 2010: 77–78).

Koliko to ima značaja za savremenu situaciju i upućuje li na neophodnost nekog teorijskog, ili može biti i ne samo teorijskog angažmana u njoj?

Prema Savićevom razumevanju, održivosti „prosvetiteljske norme čovečnosti i sa njom nerazdvojno povezane ideje racionalnosti”, u njihovom obuhvatnom istorijskom, kulturnom i filozofskom kontekstu, ponajviše preti upravo ona „popularna obrazovanost” koja je odigrala presudnu ulogu u širenju prosvetiteljske ideje istorijskog napretka, ali koja sada isto

22 tako presudno može da utiče na „kulturni nazadak”, na „kidanje kopči sa duhovnim i praktičnim iskustvima koja prevazilaze granice popularno prenosivog znanja”. Ne bežeći ni od sasvim aktuelnih intervencija u nekritički usvojenim sloganima opterećenu ovovremenu i lokalnu diskurzivnu i političku stvarnost, Savić upozorava da bi se:

i ideja istorijskog napretka, na kraju, mogla preobraziti u površnu i popularnu ideologiju ekstremističke „modernizacije” za koju je prosvetećenost isto što i pomodna i utilitarna propaganda „globalnog provincijalizma” i „preventivnog delovanja”, a prosvetiteljska kritika predrasudnosti u nametanje novih predrasuda na temelju trenutne političke moći (Savić 2010: 81–82).

Drugim rečima i još izraženije, „navodna legitimacija određenih političkih opredeljenja pozivanjem na prosvetiteljstvo predstavlja, danas u Srbiji, često racionalizaciju političkih stavova koji, u stvari, i nisu prosvetiteljski po svom poreklu. Pozivanje na prosvetiteljstvo nije, međutim, samo po sebi i praktikovanje prosvetećenosti”, naglašava Savić i jednom od obavezujućih instrukcija formuliše i nešto kao savremeni koliko i svestremani imperativ (mišljenja) prosvetećenosti: „Jedan od zadataka prosvetećenosti jeste da rasvetli ovu praktično-simboličku zamenu koja se događa u različitim vrstama funkcionalne upotrebe pojma prosvetećenosti” (Savić 2007: 17).

Literatura

- Savić, Mile. 2006a. Deklinacija prosvetiteljstva: od negativne kritike do popularnog pozitivizma. *Theoria* 49(3): 53–83.
- Savić, Mile. 2006b. Dijalektika prosvetiteljstva ili dijalektika prosvetećenosti. *Sociološki pregled* 40(2): 165–187.
- Savić, Mile. 2006c. Prosvetiteljstvo: kriza i preobražaj pojma. *Filozofija i društvo* 30(2): 9–29.
- Savić, Mile. 2007. O mogućnosti prosvetećenog protiv-„prosvetiteljstva”, *Treći program* 135–136 (III-IV): 9–19.
- Savić, Mile. 2010. *Nasleđe prosvetiteljstva*. Banja Luka: Art print.